Nurnisa Erismiş – Ulusal Takvimin Kör Noktası: 19 Mayıs ve Pontos Rumlarının Susturulan Hafızası

Posted on 23/05/2026

Giriş: Aynı Tarihin İki Hafızası

Türkiye'de 19 Mayıs, ulusal takvimin en güçlü günlerinden biridir. 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı, "Millî Mücadele"nin fitilini ateşleyen an ve "işgale karşı diriliş"in sembolik başlangıcı olarak kutlanır. Resmî törenler, gençlik bayramı etkinlikleri, stadyum gösterileri ve okullarda okunan metinlerle bu tarih, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş anlatısının kurucu duraklarından biri hâline gelmiştir. 19 Mayıs denince Türkiye'de akla çoğu zaman "kurtuluş", "bağımsızlık", "ulusal birlik" gelir.

Fakat aynı tarih, Pontos Rum hafızasında bambaşka bir anlam taşır. 19 Mayıs 1919, Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak bastığı gün olmanın yanında, Karadeniz Rumlarının uğradığı imha, sürgün ve mülksüzleştirme sürecinin en kritik eşiklerinden biri olarak hatırlanır. Yunanistan Parlamentosu'nun 24 Şubat 1994'te 19 Mayıs'ı "Pontos Rum Soykırımı'nı Anma Günü" olarak kabul etmesi, bu hafızanın resmî düzeyde tanınmasının önemli bir adımıdır.

Türkiye'de bu karşı-hafızayı ısrarla gündemde tutan isimlerden biri Tamer Çilingir'dir. Çilingir'in *Pontos Gerçeği* kitabı ve 19 Mayıs üzerine yazıları, bu tarihin yalnızca resmî "kurtuluş" anlatısı içinde okunamayacağını; Samsun, Merkez Ordusu, yerel çeteler, tehcir ve Karadeniz Rumlarına yönelik şiddetle birlikte düşünülmesi gerektiğini hatırlatır.[1] Bu nedenle 19 Mayıs üzerine yazmak, aynı zamanda resmî takvimin üstünü örttüğü Pontos hafızasını yeniden görünür kılma çabasıdır.

Bu çakışma tesadüf değildir. Aynı gün, iki farklı kolektif hafızada birbirine sığmayan anlamlar taşır: Türkiye'de "kurtuluş"un başlangıcı olarak yüceltilen tarih, Pontos Rumları için felaketin ve yerinden edilmenin simgesidir. Bu yüzden 19 Mayıs'a Pontos Rum hafızasından bakmak, sadece geçmişte ne yaşandığını sormak değildir. Aynı zamanda hangi hafızanın kutlandığını, hangisinin susturulduğunu ve hangi yasın kamusal alanda yer bulamadığını sormaktır.

Pontos Nedir? Bir "Sorun" Değil, Yok Edilen Bir Hayat Dünyası

Pontos denince Türkiye'deki resmî anlatıda çoğu zaman "Pontusçuluk", "Rum çeteleri", "Megali Idea" ve "güvenlik sorunu" gibi ifadeler öne çıkar. Oysa Pontos, 20. yüzyılın başında Karadeniz'in güney kıyılarında Rumca konuşan, Ortodoks Hristiyan, kendine özgü kültürel dokusuyla yaşayan bir halkın tarihsel yurduydu. İmha edilmeden önce orada var olan şey bir "sorun" değil, köyleri, liman kentleri, okulları, kiliseleri, ticaret ağları ve gündelik hayat ritimleriyle somut bir toplumsal evrendi.

Türkiye'de bu hayat dünyasının üstünü örten güvenlik dilini görmek için Ayşe Hür'ün Pontos üzerine yazılarında izlediği hatta bakmak yeterlidir. Hür, "Pontus meselesi"nin sadece çete faaliyeti ve asayiş sorunu olarak anlatılamayacağını; Merkez Ordusu, Nurettin Paşa, Topal Osman, İstiklal Mahkemeleri, tehcir kararları ve TBMM tartışmalarıyla birlikte düşünülmesi gerektiğini hatırlatır. Bölgede çatışmaların, silahlı Rum örgütlenmelerinin ve yer yer savunma refleksiyle gelişen direniş biçimlerinin varlığı tarihsel bir olgudur. Fakat bu olgunun bütün bir halkı hedef göstermenin, sivil nüfusu da aynı tehdit kategorisine sokmanın, sürgün ve mülksüzleştirme politikalarını meşrulaştırmanın gerekçesine dönüştürülmesi başka bir meseledir.

Bu yok edilen dünyanın en önemli kayıtlarından biri, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin Sözlü Gelenek Arşivi'nde saklıdır. Mübadeleyle Yunanistan'a gelen mültecilerle yapılan

görüşmeler; köy adlarını, kiliseleri, okulları, zanaatları, düğün şarkılarını ve gündelik hayatın dokusunu kayıt altına almıştır. Pontus Araştırmaları Komitesi'nin 1927'den itibaren yürüttüğü çalışmalar ve *Αρχείον Πόντου* dergisi de aynı hafıza çabasının parçasıdır. Pontos'ta ortadan kaldırılan soyut bir "nüfus" değildi; taş kiliseleri, Rumca ilahileri, kemençe eşliğinde söylenen türküleri, fındık bahçeleri, okul sıraları ve mezarlıklarıyla bütün bir yaşam biçimiydi.

Hristiyan Halkların Tasfiyesi İçinde Pontos

Pontos Rum Soykırımı, 1894-1923 arasında Hristiyan halkların bu coğrafyadan tasfiye edilmesi süreci içinde okunabilir. Hamidiye katliamlarıyla başlayan uzun kırılma, 1909 Adana'yla, 1915 Ermeni Soykırımı ve Süryani Seyfo'suyla, Ege ve Trakya Rumlarının göçertilişiyle, ardından Pontos Rumlarının imhası ve mübadeleyle devam etti. Bu çerçeve Pontos'u geniş bir tarihsel bağlama yerleştirir; fakat onu Ermeni Soykırımı'nın gölgesine itmez. Çünkü Pontos, kendi coğrafyası, demografik yapısı, şiddet biçimleri ve hafıza üretme tarzlarıyla ayrı bir soykırım deneyimidir.

Hovsep Hayreni'nin Pontos Rum Soykırımı için kullandığı "Hristiyan halkları yok etmenin son halkası" ifadesi, bu tarihsel sürekliliğe işaret eder. Hayreni, *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim* adlı çalışmasında, 1915 ve sonrasındaki Hristiyan halklara yönelik yıkımı birlikte düşünme ihtiyacını şu sözlerle hatırlatır: "Dünyada 1915 deyince en çok bilinen olgu Ermeni Soykırımı'dır. Ama 100. yılında Ermenistan'ın resmen tanıdığı gibi, 1915, aynı zamanda Asuri kökenli Hıristiyan grupların, 1923'e kadar devam eden süreç ise Pontus Rumlarının da soykırımı demektir" (Hayreni, 2016, s. 294).[2]

Pontos'taki şiddet iki ayrı evrede yoğunlaşır. İlk evre, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Jön Türk iktidarı altında şekillenen tehcir, amele taburları ve zorla çalıştırma politikalarıdır. İkinci evre ise Kemalist hareket döneminde Pontos Rumlarının "güvenlik sorunu" olarak

kodlanmasıyla derinleşir. “Beyaz katliam” kavramı bu yavaş imha biçimini adlandırır. İnsanlar her zaman kurşunla öldürülmedi; kimi zaman ölüm yolun kendisine, açlığa, soğuğa ve hastalığa bırakıldı. Bu yöntemde fail çoğu zaman kendisini geri çeker; ölüm, sanki doğal bir sonuçmuş gibi görünür. Oysa bu koşullar idari kararlarla, zorunlu sevklerle ve bilinçli ihmalle yaratılmıştır.

Kuruluş Anlatısının Gölgesi: Apartheid Rejiminin İnşası

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu “emperyalizme karşı verilmiş büyük bir bağımsızlık savaşı” olarak anlatan resmî tarih, dönemin temel gerçeklerinden birini görünmez kılar: Kemalist hareketin belirleyici yönelimlerinden biri, Anadolu’da Rum ve Ermeni varlığının siyasal statü kazanmasını engellemeye dönük bir kurucu siyaset üretmekti. İngiliz ve İtalyan işgal güçleriyle doğrudan bir askerî çatışma yaşanmamış, Fransızlarla ise pazarlık süreçlerinin ardından uzlaşılmıştır. Buna karşılık Rumlara ve Ermenilere yönelik müdahale, yeni devletin kuruluş sürecinin merkezinde yer almıştır. Bu nedenle 1919-1923 yıllarını sadece “kurtuluş” ve “bağımsızlık” kavramlarıyla okumak, gayrimüslim halklar açısından yaşananları görünmez kılar.

Taner Akçam’ın *Yüzyıllık Apartheid* çalışması, bu karanlık eşzamanlılığı kavramak için güçlü bir çerçeve sunar. Akçam, 1918-1923 Türkiyesi’ni “apartheid rejiminin inşası” olarak kavramsallaştırır. Bu düzenin temel özelliği, nüfusu etnik ve dinî aidiyetler üzerinden hiyerarşik biçimde örgütlemesi, gayrimüslimleri “güvenlik tehdidi” olarak kodlaması, mallarını ve kurumlarını sistemli biçimde el değiştirmeye tabi tutmasıdır. Hukuk da bu sürecin aracı oldu: Emval-i metruke uygulamaları, tehcir kararları, iskân düzenlemeleri ve nüfus mübadelesi sözleşmesi, gayrimüslimlerin dışlanmasını bürokratik bir düzene bağladı.

Pontos özelinde bu süreç, Karadeniz kıyılarının resmî “Millî Mücadele” anlatısında kurucu bir coğrafya olarak parlatılmasıyla daha da görünmezleşti. Samsun, Trabzon ve Giresun gibi

şehirler “kurtuluş”un sembolleri hâline getirilirken, bu şehirlerin Rum sakinlerinin başına gelenler anlatı dışına itildi.

Umuttan Tasfiyeye: Jön Türk ve Kemalist Süreklilik

1908 yazında II. Meşrutiyet hareketi, Osmanlı coğrafyasında eşitlik, hürriyet ve kardeşlik umudu yarattı. Bu coşkuyu en hararetli biçimde paylaşanlar arasında Hristiyan halklar da vardı. Pontos Rumları için Meşrutiyet, imparatorluk içinde eşit yurttaşlar olarak yaşama ihtimalinin yeniden canlanması anlamına geliyordu. Fakat bu umut kısa sürede dağıldı. Balkan Savaşları’yla gelen toprak kayıpları ve Anadolu’ya sığınan Müslüman muhacirler, siyasal iklimi hızla değiştirdi. Eşitlik vaadi yerini “güvenlik” söylemine bıraktı.

Pontos’taki tasfiye süreci iki evrede belirginleşti. İlk evre, 1914-1918 arasındaki Jön Türk dönemidir. İkinci evre, Kemalist hareketin bölgede denetimi ele almasıyla başladı. Burada tam bir kopuştan çok, devralma ve derinleştirme söz konusuydu. Tamer Çilingir’in çalışmalarında özellikle öne çıkan nokta da budur: 19 Mayıs, Karadeniz’deki Rum varlığının kırılması ve yerinden edilmesinden ayrı düşünülemez.

Şiddetin Biçimleri: Tehcir, Amele Taburları, Ölüm Yürüyüşleri

Pontos Rumlarına yönelik şiddet tek bir biçimde işlemedi. Tehcir emirleri, amele taburları, zorunlu yürüyüşler, açlık, soğuk, hastalık ve mülksüzleştirme, aynı yıkım düzeninin parçalarıydı. Amele taburları, Rum erkeklerin silahsızlandırılıp ağır işlerde tüketildiği bir imha aracıydı. Tehcir kafileleri ise insanların hazırlıksız yola çıkarıldığı, açlık ve hastalıkla kırıldığı ölüm yürüyüşlerine dönüştü. Avusturya-Macaristan diplomatı Pallavicini ve ABD’nin İstanbul Büyükelçisi Morgenthau’nun raporları, bu şiddetin dışarıdan da kayda geçirildiğini gösterir.

Mülksüzleştirme: Soykırımın Ekonomik ve Mekânsal Yüzü

Pontos Rumlarının felaketi bedeni hedef alan şiddetle sınırlı değildi. Geride kalan evler, tarlalar, dükkânlar, kiliseler ve okullar yeni bir mülkiyet düzeninin parçası hâline getirildi. Tehcir edilen ya da kaçmak zorunda bırakılan Rumların malları "terk edilmiş" sayıldı. Emval-i metruke uygulamaları zorla mülksüzleştirmeyi hukuk kılıfına soktu. Mülksüzleştirme ile hafıza arasında doğrudan bir bağ vardır. Rum mezarlıklarının bakımsız bırakılması, kiliselerin harap edilmesi ve yer adlarının değiştirilmesi, geçmişle bağ kurmayı zorlaştırmıştır. Pontos Rumlarının tasfiyesi, hem ekonomik hem de mekânsal bir yeniden kuruluş süreciydi. Ölüm ve mülksüzleştirme, birbirini besleyen iki süreç olarak Pontos Rum toplumunun bu topraklardaki varlığını sona erdirdi.

Güvenlik Söylemi: "Çete", "İsyan", "Megali Idea" ve Sivil Halkın Hedef Gösterilmesi

Resmî Türk anlatısında Karadeniz Rumları çoğu zaman "Pontusçuluk", "çete faaliyeti", "isyan" ve "dış güçlerle işbirliği" başlıkları altında ele alınır. Elbette Pontos bölgesinde silahlı gruplar ve çatışmalar vardı. Fakat bölgede silahlı örgütlenmelerin varlığı, bütün Rum sivil nüfusun aynı tehdit kategorisine sokulmasını açıklamaz. "Asayiş" kelimesi bu dilin en sinsi araçlarından biri olarak işledi. Tehcir kararları "asayiş gerekçesiyle" alındı, köyler "asayiş icabı" boşaltıldı. Oysa asayiş, sivil halkın canını ve malını korumak için varsa, Pontos'ta tam tersi yaşandı.

Dahası, Ankara merkezli uygulamalardan önce bölgede Rumları hedef alan Müslüman çete saldırıları vardı. Mustafa Kemal'in Samsun'a gönderiliş gerekçelerinden biri de bu çetelerin yarattığı asayiş sorununu denetim altına almaktı. Sonraki resmî anlatı ise bu tabloyu tersine çevirerek asayiş sorununu neredeyse bütünüyle Rum varlığına bağladı.

Güvenlik söylemi, inkârın en etkili biçimlerinden biridir: Şiddeti reddetmez, onu

gerekçelendirir. Çünkü inkâr her zaman “hiçbir şey olmadı” demez. Bazen “olanlar gerekliydi” der. Bazen “onlar zaten isyancıydı” der. Bazen “devlet kendini savundu” der. Bu dil sadece geçmişi aklamaz; benzer şiddet biçimlerinin gelecekte de “gerekli tedbir” olarak savunulabileceği bir zihinsel eşik açar.

Mübadele: Hayatta Kalanların Anayurttan Koparılmasının Hukukileştirilmesi

30 Ocak 1923’te imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi, resmî anlatıda iki ülke arasında barışı tesis eden bir diplomatik başarı olarak sunulur. Oysa Pontos Rumları açısından mübadele, zaten büyük ölçüde kırılmış, yerinden edilmiş ve mülksüzleştirilmiş bir halkın hayatta kalan son parçalarının da anayurttan koparılmasının hukuki son eşiğidir. Sözleşme, yıllardır süren şiddet ve yerinden edilme sürecini diplomatik olarak tescil etti.

Hafızanın Eksiltmeleri: Anmak ama Faili Söylememek

Hafıza siyaseti yalnızca inkârla işlemez. Bazen geçmiş bütünüyle reddedilmez; anılır, fakat failin adı sessizce geri çekilir. Yunanistan’daki bazı resmî anma metinlerinde “Türkiye”, “Osmanlı Türkleri” veya “Kemal” kelimelerinin yer almaması, “komşuyu kızdırmama” kaygısıyla hafızayı eksiltir.[3] Türkiye Dışişleri Bakanlığı’nın 19 Mayıs 2025 açıklaması ise Pontos iddialarını “asılsız” ve “hayali” olarak nitelendirir. Bu iki dil birbirine eşit değildir, ancak her ikisi de devletlerin geçmişle kelimeler üzerinden nasıl ilişki kurduğunu gösterir.

Failin adı anılmadığında, mağdurun yası tarihsel bağlamından kopar. “Ortak acı” ya da “trajedi” dili, yaşananı yapanı belirsiz bir felakete dönüştürme riski taşır. Oysa soykırım, doğal ya da kendiliğinden gelişen bir yıkım değil, belirli bir grubu hedef alan siyasal ve örgütlü bir imha sürecidir. Ne zaman ki bir anma metninde Jön Türk ve Kemalist kadrolar, amele taburları, tehcir kararları, emval-i metruke kanunları ve mübadele sözleşmesi bir

arada anılır; işte o zaman hafıza eksiltilmemiş olur.

19 Mayıs: Ulusal Takvimin Kör Noktası

19 Mayıs, Türkiye'de yalnızca bir tarih değildir; okullarda, stadyumlarda ve resmî törenlerde sürekli yeniden üretilen bir "kuruluş" sembolüdür. Ulusal takvim, 19 Mayıs'ı bir başlangıç noktası olarak kodlar: "milletin ayağa kalktığı", "işgale karşı direndiği" gün. Fakat bu dil, tarihsel gerçekliğin tamamını açıklamaz. "İşgale karşı direniş" anlatısı, aynı yıllarda Karadeniz Rumlarının "iç tehdit" olarak kodlanmasını, köylerinin boşaltılmasını, amele taburlarını, tehciri ve mülksüzleştirmeyi örter.

Ulusal takvimin kör noktası tam da burada belirir. Bir devlet, kendi kuruluş günlerini seçerken yalnızca neyi hatırlayacağını belirlemez; neyi unutacağını, hangi acıları kamusal alana almayacağını da belirler. Kuruluş anlatısı kendi kahramanlarını ve dönüm noktalarını görünür kılar; fakat aynı anda başka halkların kayıplarını sessizliğe iter.

Pontos meselesinin Türkiye'de bu kadar zor tartışılmasının nedeni de budur. Ermeni Soykırımı çoğu zaman 1915'e, yani resmî Cumhuriyet anlatısının öncesine yerleştirilerek uzaklaştırılır. Pontos ise doğrudan 1919-1923 yıllarına, Samsun'a ve resmî "Millî Mücadele" coğrafyasına temas eder. Bu nedenle 19 Mayıs "Türk halkının kurtuluş sembolü" olarak kutlandığı sürece, Pontos Rumlarının trajedisi bu anlatı içinde içtenlikle ve dürüstçe tanınamaz. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş kodları, bu yasın kendi başına bir tarihsel hakikat olarak görünmesine izin vermez.

19 Mayıs bu yüzden yalnızca bir bayram günü değil, ulusal takvimin neyi görünür, neyi görünmez kıldığını gösteren bir hafıza eşiğidir. Pontos Rumlarının yasını duymadan 19 Mayıs'ı anlamak, tarihin yalnızca resmî olarak seçilmiş tarafını okumaktır. Gerçek yüzleşme, kutlanan başlangıç ile susturulan felaketi uzlaştırmakla değil, o başlangıç anlatısının hangi

kayıplar üzerine kurulduğunu görme cesaretiyle mümkündür.

Sonuç: Ortak Hikâye Değil, Hakikatle Yüzleşme

Pontos Rum Soykırımı'nı hatırlamak, Türk toplumuna düşmanlık etmek değildir. Bu felaketi konuşmak, bugünün insanlarına kolektif suç yüklemek anlamına da gelmez. Fakat geçmişin devlet politikalarını, şiddet mekanizmalarını, mülksüzleştirme süreçlerini ve inkâr dilini tartışmadan, bu coğrafyada gerçek bir tarihsel yüzleşmeden söz etmek mümkün değildir. Hatırlamak, yeni düşmanlıklar üretmek için değil, geçmişte hangi düşünme biçimlerinin ve hangi devlet akıllarının halkları felakete sürüklediğini anlamak için gereklidir.

Pontos'u hatırlamak, Yunan milliyetçiliğine teslim olmak değildir. Ermeni Soykırımı'nı tanımak nasıl Ermeni milliyetçiliğinin bütün biçimlerini onaylamak anlamına gelmiyorsa, Pontos Rumlarının yasını tanımak da Yunan milliyetçiliğinin diline mahkûm olmak değildir. Tam tersine, bu hafıza anti-şovenist bir yerden kurulabilir.

Pontos Rumlarının yaşadığı felaket bize şunu gösterir: Bir halk önce "güvenlik tehdidi" olarak adlandırılır, sonra mallarına el konulur, köyleri boşaltılır, dili ve ibadeti kamusal alandan silinir. Son aşamada ise yaşananların adı değiştirilir. Tehcir "sevk", gasp "terk edilmiş mal", yas "düşmanca propaganda", soykırım ise "asılsız iddia" olur. Bu nedenle tarihsel yüzleşme, yalnızca arşivlerde ne olduğunu sormak değildir; aynı zamanda kelimelerin nasıl kullanıldığını, hangi kavramların suçu örttüğünü sorgulamaktır.

Burada mesele, 19 Mayıs etrafında iki zıt hafızayı uzlaştırmak ya da fail ile mağdurun üzerinde anlaşabileceği ortak bir hikâye yazmak değildir. Böyle bir orta yol, çoğu zaman hakikati yumuşatır ve yasın tarihsel nedenlerini belirsizleştirir. Pontos Rumlarının hafızası, resmî "kurtuluş" anlatısına eklenen küçük bir mahcubiyet parantezine indirgenemez.

19 Mayıs'a Pontos hafızasından bakmak, bayrama küçük bir yas notu eklemek değil, o bayramın hangi tarihsel sessizlik üzerine kurulduğunu sormaktır. Pontos'u hatırlamak, Karadeniz'in kıyılarına, köylerine, kiliselerine, mezarlıklarına ve sürgün yollarına yeniden bakmak demektir. Bu bakış geçmişi geri getirmez. Fakat inkârın kapattığı bir kapıyı aralar: Bu topraklarda bir zamanlar Rumca konuşan, dua eden, çalışan, üreten, seven, yas tutan ve kendi dünyasını kuran bir halk vardı.

19 Mayıs'ı gerçekten anlamak, resmî törenlerin anlattığı başlangıcı tekrar etmekle değil, Karadeniz'den sürülenlerin, yollarda kırılanların ve yasları inkâr edilenlerin tarihini görünür kılmakla mümkündür. Hatırlamak düşmanlık değildir. Hatırlamak, bir daha hiçbir halkın "güvenlik", "asayiş", "mübadele" ya da "millî çıkar" adına yurdundan, dilinden, mezarından ve hafızasından koparılmaması için en temel ahlaki sorumluluktur.

Dipnotlar

1. Pontos konusunda Türkiyeli araştırmacılar içinde en fazla odaklanan ve 19 Mayıs sembolünü sorgulatan isimlerin başında Tamer Çilingir gelir. Çilingir'in *Pontos Gerçeği* adlı çalışması, bölgedeki soykırım sürecini belgelerle ortaya koyan temel kaynaklardan biridir. Konu üzerine yazan diğer isimler arasında Sait Çetinoğlu ve Ayşe Hür de sayılabilir.

2. Hovsep Hayreni'nin "son halka" çerçevesi için bkz. Hayreni, "Hristiyan Halkları Yok Etmenin Son Halkası", *Tarih ve Toplumlar*, 25 Mayıs 2020. Ayrıca bkz. Hayreni, *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*, Belge Yayınları, 2016, s. 294.

3. Yunan Parlamentosu'nun 241 kelimelik anma metninde "Türkiye", "Osmanlı Türkleri", "Osmanlı İmparatorluğu" ve "Kemal" kelimelerinin geçmemesi eleştirisi için bkz. Lazaros Theodorakidis, "Μαθήματα ιστορίας: Ο Ποντιακός Ελληνισμός, οι αφαιρέσεις και οι 241 λέξεις της Βουλής", *Voria*, 2026.

Yararlanılan Kaynaklar

Akçam, Taner. *Yüzyıllık Apartheid: 1918-1923 Türkiyesi, Bağımsızlık ve Apartheid Rejiminin İnşası*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2023.

Brehl, Medardus ve Kristin Platt, ed. *The Displacement, Extinction and Genocide of the Pontic Greeks 1916-1923*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft, 2025.

Çetinoğlu, Sait. "Pontos Soykırımının Bir Başka Yüzü."

Çilingir, Tamer. *Pontos Gerçeği: 1914-1923 Yılları Arasında Karadeniz'de Yaşananlar*. İstanbul: Belge Yayınları, 2016.

Çilingir, Tamer. "19 Mayıs 1919 ve Karadeniz'i Kana Boyayan Merkez Ordusu." *Tarih ve Toplumlar*, 18 Mayıs 2015.

Fotiadis, Konstantinos. *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, 2016.

Hayreni, Hovsep. *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*. İstanbul: Belge Yayınları, 2016.

Hayreni, Hovsep. "Hristiyan Halkları Yok Etmenin Son Halkası: Pontos Rum Soykırımı, Türkiye'de Tarihle Yüzleşmenin En Netameli Konusu." *Tarih ve Toplumlar*, 25 Mayıs 2020.

Hür, Ayşe. "'Geleneğin İcadı' ve 19 Mayıs Bayramı." *Bianet*, 19 Mayıs 2008.

Hür, Ayşe. "19 Mayıs 1919 Neyin Tarihidir?" *Avrupa Demokrat*, 19 Mayıs 2023.

Hür, Ayşe. "Mustafa Kemal 'Pontus Meselesi'ni Nasıl 'Halletti?'" *Avrupa Demokrat*, 20

Mayıs 2023.

International Association of Genocide Scholars. “IAGS Resolution on Assyrian and Greek Genocide.” 2007.

Theodorakidis, Lazaros. “Μαθήματα ιστορίας: Ο Ποντιακός Ελληνισμός, οι αφαιρέσεις και οι 241 λέξεις της Βουλής.” *Voria*, 2026.

Tsirkinidis, Haris. *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε… Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, της Θράκης και της Μ. Ασίας μέσα από τα γαλλικά αρχεία*. Θεσσαλονίκη: Ερωδιός, 2016.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “No: 109, Yunanistan’da 19 Mayıs 2025 Tarihinde Düzenlenen Bazı Etkinlikler ve Yapılan Açıklamalar Hakkında.” 19 Mayıs 2025.

Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (KMS). Sözlü Gelenek Arşivi.

Επιτροπή Ποντιακών Μελετών. *Αρχείον Πόντου*. Αθήνα, 1928’den günümüze.